

О'ZBEKISTON DAVLAT BUDJETIDA AKSSIZ SOLIG'I TUSHUMLARINING DINAMIKASI VA TAHLILI

Ergashev Ilxomjon Obodovich

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti dekan muovini,
iqtisod fanlari nomzodi,
ilxomjonergashev849@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2025-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2025-yil

Jurnal soni: 14

Maqola raqami: 4

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1115>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

aksiz solig'i, davlat budjeti, soliq tushumlari, fiskal siyosat, iqtisodiy barqarorlik, soliq stavkalari, soliq bazasi, byudjet daromadlari, o'sish sur'atlari.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi davlat budjetida aksiz solig'i tushumlarining o'rni va ularning yillik o'sish sur'atlari tahlil qilingan. 2017–2024 yillar davomida aksiz tushumlarining dinamikasi statistik ma'lumotlar asosida ko'rib chiqilgan hamda ularning iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi fiskal ahamiyati yoritilgan. Shu bilan birga, soliq tushumlarining umumiy budjet daromadlaridagi ulushi, strukturaviy o'zgarishlar va asosiy omillar (aksiz stavkalari, soliq bazasi kengayishi, ichki iste'mol) tahlil qilinib, sohada mavjud muammolar va istiqboldagi yo'nalishlar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Maqolada grafiklar va jadval ko'rinishidagi ko'rsatkichlar orqali real holat ochib berilgan.

Kirish. Dunyo shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda har bir davlat o'zining iqtisodiy mustaqilligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlashi zarur. Moliyaviy erkinlik esa asosan davlatning ichki ishlab chiqarish salohiyati, eksport imkoniyatlari va fiskal siyosatining samaradorligi bilan belgilanadi. Bu jarayonda bilvosita soliqlar, xususan aksiz solig'i, davlat budjetining barqaror moliyaviy manbasi sifatida muhim o'rin egallaydi.

Empirik tahlillar orqali aksiz solig'i tushumlarining o'sish sur'atlari, iqtisodiy faollik, iste'mol darajasi va davlat moliyaviy siyosati o'rnatidagi bog'liqliklar aniqlanadi. Ayni tahlillar aksiz stavkalaridagi o'zgarishlar, iste'mol strukturasi, ishlab chiqarish hajmi va import hajmining fiskal tushumlarga ta'sirini hisoblash imkonini beradi. Bu esa hukumat uchun soliqqa oid siyosatni takomillashtirish, sog'liqni saqlash va ekologik xavfsizlik bilan bog'liq ehtiyojlarni moliyalashtirishda muhim axborot manbaiga aylanadi. Aksiz solig'i tushumlarining daromadlar tarkibidagi ulushi va ularning fiskal foydaliligi o'rganiladi. Tahlillar natijasida mazkur soliq turi orqali byudjetga tushayotgan daromadlar strukturasi aniqlash, ularni iqtisodiy tarmoqlar kesimida taqsimlash va samaradorligini baholash mumkin. Empirik yondashuv yordamida esa kelgusida aksiz solig'i siyosatini qayta ko'rib chiqish, uning fiskal samaradorligini oshirish va barqaror byudjet siyosatini yuritish uchun asos yaratiladi.

Aksiz solig'i tushumlarini chuqur tahlil qilish davlat budjetining daromad bazasini mustahkamlash, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash va soliqqa tortish tizimini optimallashtirishda muhim vositaga aylanib borayotgani mavzuning dolzarbligi va shu mavzuda tadqiqot olib borishni taqozo etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi davlat budjetida aksiz solig'i tushumlarining o'rni va ularning yillik o'sish sur'atlari tahlil ta'sirini baholashning empirik taxlilarni amalga oshirish uchun quyidagi metod va usullardan foydalanilgan:

Statistik tahlil usullari: Aksiz solig'i tushumlarining yillik o'sish sur'atlari, ularning davlat budjeti daromadlaridagi ulushi va nomutanosib o'zgarishlari o'rganildi. Soliq tushumlari bilan iqtisodiy o'sish, inflyatsiya darajasi va iste'mol hajmi o'rnatidagi bog'liqlik korrelyatsiya va chiziqli regressiya analizi orqali baholandi.

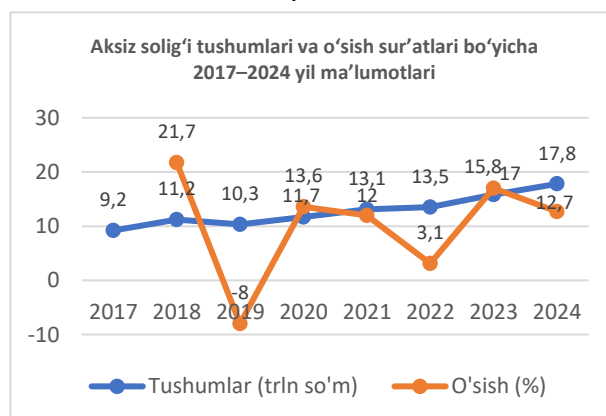
Panel tahlil: Bu usul orqali aksiz solig'i tushumlarining yillik o'zgarishi va davlat budjeti barqarorligi o'rnatidagi bog'liqlik ko'p yillik kesimda tahlil qilindi. Bu metodologiya orqali 2017–2024 yillar orasidagi vaqt oralig'i bo'yicha aniq trendlar va ta'sir omillari aniqlangan.

Siyosiy-iqtisodiy yondashuv: 2017–2024 yillar davomida qabul qilingan prezident qarorlari, normativ-huquqiy hujjatlar va fiskal islohotlar aksiz tushumlariga qanday ta'sir ko'rsatgani tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari. O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlari tarkibida aksiz solig'i muhim o'rin tutadi. 2017–2024 yillar davomida aksiz solig'i tushumlarining o'zgarish dinamikasi, tarkibiy ulushi hamda yillik o'sish sur'atlari tahlil qilindi. Shuningdek,

aksiz stavkalaridagi o'zgarishlar, ichki iste'mol hajmidagi o'zgarishlar va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari bilan bog'liqlik asosida soliq tushumlariga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi.

1-rasm. Aksiz solig'i tushumlari va o'sish sur'atlari bo'yicha 2017–2024 yil ma'lumotlari.

O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlarining muhim manbalaridan biri bo'lgan aksiz solig'i 2017–2024-yillar mobaynida salmoqli o'sish sur'atlarini namoyon etgan. Ushbu davr mobaynida tushumlar hajmi 9,2 trln so'mdan (2017) 17,8 trln so'mga (2024) yetgan bo'lib, bu soliq turi byudjetga barqaror tushum manbai sifatida xizmat qilayotganini tasdiqlaydi.

Tushumlar dinamikasi:

- 2017-yilda tushum 9,2 trln so'm, bu boshlang'ich nuqtadir.
- 2018-yilda 11,2 trln so'm ga oshgan (o'sish: 121,7%). Bu yil soliq stavkalari va aksiz ostidagi tovarlar ro'yxati qayta ko'rib chiqilgan.
- 2019-yilda 10,3 trln so'm tushum (o'sish: 92%) — bu pasayish fiskal siyosatdagi vaqtinchalik yumshatishlar, ayrim mahsulotlarga aksiz stavkalarining pasayishi bilan bog'liq.

2020–2024 yillarda esa tushumlar izchil o'sib borgan:

- 2020: 11,7 trln so'm (113,6%)
- 2021: 13,1 trln so'm (112%)
- 2022: 13,5 trln so'm (103,1%)
- 2023: 15,8 trln so'm (117%)
- 2024: 17,8 trln so'm (112,7%)

Ushbu dinamikadan ko'rinib turibdiki, aksiz tushumlari bo'yicha pandemiya davri (2019–2020) ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatgan, biroq barqaror fiskal siyosat va raqamlashtirilgan soliq boshqaruvi tufayli bu soliq turi tez fursatda tiklanib, barqaror o'sish sur'atiga qayta olgan.

O'sish sur'atlari (% , yillik) ham muhim iqtisodiy indikator sifatida xizmat qiladi.

- 2018 yildagi 121,7% o'sish – bu yuqori o'sish yillik stavkalarining o'zgarishi, yangi tovar guruhlarining aksizga tortilishi va iste'mol o'sishi bilan bog'liq.

- 2019 yildagi 92% o'sish – bu soliq yukining qisqarganidan darak beradi. Ayrim tovarlar aksiz ro'yxatidan chiqarilgan bo'lishi mumkin.

- 2020–2024 yillardagi barqaror 103–117% oralig'idagi o'sish – bu aksiz solig'i tushumlari hajmida muvozanatli siyosat yuritilayotganining belgisi.

Aksiz solig'i fiskal siyosatning ikki asosiy yo'nalishini qamrab oladi:

1. Byudjet barqarorligini ta'minlash yuqori rentabellikka ega mahsulotlardan tushum yig'ish orqali davlat xarajatlarini moliyalashtirish.

2. Ijtimoiy tartibga solish tamaki, alkohol, energetik ichimliklar, elektron sigaretlar kabi zararli mahsulotlar iste'molini kamaytirish.

Shu sababli, bu soliq turi davlat siyosatining ham iqtisodiy, ham sog'lomlashtirish strategiyasida muhim vositadir.

2014–2024 yillar oralig'idagi Aksiz solig'i Toshkent Shahar uchun prognoz va tushum ma'lumotlari bitta modelga jamlanib, Pooled OLS regressiya usuli orqali baholangan.

OLS Regression Results

Dep. Variable:	Tushum		R-squared:		0.998
Model:	OLS		Adj. R-squared:		0.998
Method:	Least Squares		F-statistic:		3.718e+04
Date:	Tue, 01	Apr 2025	Prob (F-statistic):		2.06e-216
Time:	05:26:34		Log-Likelihood:		-4124.3
No. Observations:	165	AIC:	8255.		
Df Residuals:	162	BIC:	8264.		
Df Model:			2		
Covariance Type:					nonrobust
	coef	std err	t	P> t	[0.025 0.975]
const	3.285e+12	8.72e+11	3.768	0.000	1.56e+12 5.01e+12
Prognoz	1.0488	0.004	272.465	0.000	1.041 1.056
Year	-1.626e+09	4.32e+08	-3.766	0.000	-2.48e+09 -7.74e+08
Omnibus:		73.246	Durbin-Watson:		0.588
Prob(Omnibus):		0.000	Jarque-Bera (JB):		865.534
Skew:		1.233	Prob(JB):		1.13e-188
Kurtosis:		13.946	Cond. No.		2.50e+14

Notes:

[1] Standard Errors assume that the covariance matrix of the errors is correctly specified.

[2] The condition number is large, 2.5e+14. This might indicate that there are strong multicollinearity or other numerical problems.

Model Natijalari

R-chiqarilgan (R²): 0.998

F-statistika: 3.718e+04

Prob(F-statistika): 2.06e-216

Regressiya tenglamasi

Tushum = 3.285e+12 + 1.0488 × Prognoz - 1.626e+09 × Yil

Omillarning statistik ahamiyati

- **Prognoz**: koeffitsiyent 1.0488 (t = 272.465, P < 0.001) → Prognoz o'sishi tushumni sezilarli darajada oshiradi.

- **Yil**: koeffitsiyent -1.626e+09 (t = -3.766, P < 0.001) → Vaqt o'tishi bilan tushumning pasayish tendensiyasi mavjud.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, prognoz va tushum o'rtasida juda kuchli bog'liqlik mavjud. R² qiymati 0.998 bo'lgani sababli, model tushumlarni deyarli to'liq aniqlikda bashorat qilishi mumkin.

Prognoz qilinayotgan tushum oshgani sari haqiqiy tushum ham sezilarli darajada ortadi (koeffitsiyent: 1.0488). Bu shuni anglatadiki, prognozlash mexanizmi yaxshi ishlayotgani va unga asoslanib kelajakdagi tushumlarni ishonchli taxmin qilish mumkin.

Biroq, yillar o'tishi bilan tushumning biroz pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda (yil koeffitsiyenti: -1.626e+09). Bu iqtisodiy omillar, soliqlarning o'zgarishi yoki bozor sharoitlarining ta'siri bo'lishi mumkin. Shu sababli, kelgusi yillarda tushumning pasayishiga yo'l qo'ymaslik uchun siyosiy va iqtisodiy choralar ko'rilishi kerak.

Agar prognozlash mexanizmi mukammallashsa, tushumlarni yanada aniqroq bashorat qilish imkoniyati oshadi. Shu bilan birga, davlat daromadlarini barqaror saqlash uchun strategik rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot doirasida Toshkent shahri bo'yicha aksiz solig'i tushumlariga oid ekonometriya tahlili olib borildi. Ushbu tahlilda bilvosita soliqlarning davlat budjeti tushumlariga ta'sirini aniqlash maqsadida Oddiy Kichik Kvadratlar (OLS) usulida regressiya modeli

tuzildi. Modelda tushum (y) bog'lanuvchi o'zgaruvchi, prognoz va yil esa mustaqil o'zgaruvchilar sifatida olinib, ularning o'zaro ta'siri baholandi.

Model natijalari yuqori aniqlikka ega bo'lib, R² (aniqlik koeffitsienti) 0.998 darajada baholandi, bu esa tushumlarning 99,8 foizi aynan prognoz va yil omillari bilan izohlanishini bildiradi. Regressiya tenglamasi ko'ra, prognoz ko'rsatkichidagi har bir so'mlik o'sish haqiqatda o'rtacha 1.0488 baravariga tushumga aylanishi kuzatilgan. Bu esa byudjet ko'rsatkichlari ortiqcha bajarilishiga moyillik mavjudligini ko'rsatadi. Boshqa tomondan, "yil" ko'rsatkichi salbiy qiymatga ega bo'lib, vaqt o'tgan sayin aksiz tushumlariga tashqi iqtisodiy omillar (inflyatsiya, iste'mol kamayishi, tartib o'zgarishlari va h.k.) salbiy ta'sir ko'rsatayotganini anglatadi.

Regressiya tenglamasi quyidagicha ifodalanadi:

Tushum = 3.285 × 10¹² + 1.0488 × Prognoz - 1.626 × 10⁹ × Yil

Agar 2025-yilda aksiz solig'i bo'yicha prognoz 5,1 trln so'mni, 2026-yilda esa 5,5 trln so'mni tashkil etsa, ushbu ko'rsatkichlarga mos holda regressiya asosidagi taxminiy tushum miqdori quyidagicha hisoblanadi:

Tushum₍₂₀₂₅₎ = 3.285 × 10¹² + 1.0488 × 5.1 × 10¹² - 1.626 × 10⁹ × 2025 = 5.34 trln so'm

Tushum₍₂₀₂₆₎ = 3.285 × 10¹² + 1.0488 × 5.5 × 10¹² - 1.626 × 10⁹ × 2026 = 5.76 trln so'm

Ushbu natijalar Toshkent shahrida bilvosita soliq tushumlari o'sishi davom etayotganini, biroq barqarorligini saqlab qolish uchun qo'shimcha chora-tadbirlar zarurligini ko'rsatadi. Xususan, aksiz solig'i bazasini kengaytirish (yangi tovar turlarini aksizga tortish), imtiyozli rejimlarni tahlil qilish, sohalar bo'yicha differensial soliq yondashuvini qo'llash, shuningdek, elektron nazorat vositalari orqali soliq intizomini oshirish ushbu tushumlar barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Shuningdek, mazkur modelda olingan yuqori aniqlik va statistik ahamiyatli ko'rsatkichlar (t-statistika, p-qiymatlar) asosida ushbu metodologiyani boshqa hududlar va soliq turlariga nisbatan ham qo'llash mumkinligi aniqlanib, u universal tahliliy yondashuv sifatida tavsiya etilishi mumkin.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarida aksiz solig'i muhim o'rin egallab, fiskal barqarorlikni ta'minlashda asosiy moliyaviy manbalardan biri hisoblanadi. 2017–

2024 yillar oralig'ida aksiz tushumlari dinamikasi ijobiy tendensiyaga ega bo'lib, bu soliq turining fiskal salohiyati yildan-yilga ortib borayotganini ko'rsatmoqda.

Aksiz solig'i stavkalarining bosqichma-bosqich ko'tarilishi, zarur tovarlar ro'yxatining kengaytirilishi va soliqqa tortish bazasining takomillashtirilishi byudjetga tushumlar o'sishining asosiy omillari sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, sog'liqqa zararli mahsulotlarga nisbatan qo'llanilgan differensial stavkalar ijtimoiy siyosat bilan uyg'unlashgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, aksiz tushumlarining o'sish sur'atlari mamlakatdagi iste'mol darajasi, ishlab chiqarish hajmi va import o'zgarishlari bilan bevosita bog'liq. Soliq siyosatining doimiy takomillashtirilishi fiskal samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Aksiz solig'i tushumlarini chuqur tahlil qilish orqali nafaqat davlat byudjetining barqarorligini ta'minlash, balki iqtisodiy-ijtimoiy siyosatni maqbullashtirish imkonini beruvchi aniq qarorlar qabul qilish mumkin. Bu esa o'z navbatida, sog'lom fiskal muhitni shakllantirish va resurslarni samarali taqsimlashga xizmat qiladi.

Takliflar:

1. Aksiz solig'i stavkalarini tabaqalashtirishni kuchaytirish – ijtimoiy zararli mahsulotlar (tamaki, alkogol, shakarli ichimliklar) uchun yuqoriroq stavkalar belgilash orqali sog'liqni saqlash xarajatlarini moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Soliq kodeksi 2020y
2. ipek yolu ve o'tesi kongre serisi kuşak ve yol: firsatlar ve çikmazlarözet kitabı (24-dekabr, 2023-yil.)
3. ipek yolu ve o'tesi kongre serisi kuşak ve yol: firsatlar ve zorluklar tam metin kitabı (12-dekabr, 2022-yil.)

Internet mabalari.

1. <https://stat.uz/uz/>
2. <https://soliq.uz/>

2. Aksiz to'lovchilarning raqamli ro'yxatga olish va monitoring tizimini joriy qilish, ayniqsa ichki ishlab chiqaruvchilar va importyorlar faoliyatini avtomatlashtirilgan nazorat ostiga olish.

3. Aksiz solig'i tushumlarini tarmoq kesimida tahlil qilish – qaysi sohalar eng ko'p tushum keltirayotganini aniqlab, shu yo'nalishlarda soliq siyosatini qayta ko'rib chiqish.

4. Yashirin iqtisodiyot va noqonuniy mahsulot aylanmasiga qarshi kurashish choralarini kuchaytirish orqali aksiz solig'i tushumlarini ko'paytirish.

5. Import o'rnini bosuvchi mahsulotlarga nisbatan soliq yengilliklarini joriy qilish, ichki ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish orqali aksiz tushumlarining ichki manbalardan oshishini ta'minlash.

6. Soliq tushumlarining prognozlash mexanizmini takomillashtirish, ya'ni aksiz solig'i bo'yicha yillik tushumlar bo'yicha aniq prognoz modelini ishlab chiqish (masalan, ARIMA yoki regressiya modeli asosida).

7. Davlat byudjeti ochiqqligini ta'minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish – aksiz solig'i tushumlarining qanday sarflanayotganini aholiga ochiq ko'rsatish orqali ishonchni oshirish.

8. Aksiz tovarlar ro'yxatini zamon talablariga mos ravishda qayta ko'rib chiqish, masalan, atrof-muhitga zararli mahsulotlar (plastik, chiqindili mahsulotlar)ni ham ushbu ro'yxatga kiritish.

3. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/download/212/203>
4. <https://green-eco.uz/index.php/GED/article/download/2494/2602>
5. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/download/171/165>
6. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/download/171/165>